

NÂBÎ'NİN TEVHİD'İNİN GAYE VE NİZAM DELİLİ IŞIĞINDA İNCELENMESİ *An Analysis of Nâbî's Tawhid in the Light of Evidence of Teleological Argument*

Ayşe Sağlam

Doç. Dr., Dicle Üniv. Z.G. Eğitim Fak., as.aysesaglam@gmail.com, 0000-0002-0548-015X

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 08.06.2023

Kabul/Accepted: 23.08.2023

DOI: 10.51592/kulliyat.1307405

Anahtar Kelimeler

isbat-ı vacib, gaye ve nizam,
delil, Nâbî, tevhid

Keywords

(Proof of the Existence of God),
Teleological Argument, proof,
Nabi, tawhid

ÖZ

Tevhidlerde Allah'ın zat, sıfat ve fiillerinden bahsedilerek O'nun varlığı, birliği, tek ve eşsiz oluşu, yüceliği gibi konular üzerinde durulur. Kalam ilminin inceleme sahasına giren bu mevzular, şiir dairesinde vezin, kafiye ve sanat endişesinden kaynaklı olarak ilmî olmaktan ziyade edebî bir hüviyet kazanmakta, her biri müstakil birer madde gibi beyitlere dağılmaktadır. Birçok tevhid manzumesinde ilmî bir plan dairesinde olmasa da edebî bir form içerisinde Allah'ın varlığının ispatına dönük ifadelerle sıkça yer verildiği gözlenmektedir. Kalam âlimlerinin isbat-ı vacib için başvurdukları kanıtlardan biri olan gaye ve nizam delili de bunlardan biridir. Bu çalışmada 17. Yüzyıl klasik Türk edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Nâbî'nin Halep Valisi İbrahim Paşa'ya ithafen yazdığı tevhidine gaye ve nizam delilinin ne şekilde yansıdığı üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

In tawhids, God's personality, attributes and actions are mentioned and subjects such as His existence, unity, uniqueness and exaltation are emphasized. These subjects, which are in the field of study of the science of kalam, gain a literary identity rather than a scientific one due to the concern of meter, rhyme and art in poetry, and they are scattered into couplets, each of which is like a separate article. It is observed that in many tawhid poems, expressions aimed at proving the existence of God are frequently included in a literary form, although not in a scientific plan. The proof of teleological argument, which is one of the proofs used by the scholars of kalam for proof of the existence of God, is one of them. In this study, it will be focused on how the proof of teleological argument is reflected in the tawhid written by Nâbî, one of the leading representatives of 17th century classical Turkish literature, dedicated to the Governor of Halab, İbrahim Pasha.

Atıf/Citation: Sağlam, A. (2023), "Nâbî'nin Tevhid'inin Gaye ve Nizam Delili Işığında İncelenmesi", *Külliyyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 20(Ağustos), 63-74.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Ayşe Sağlam, as.aysesaglam@gmail.com

GİRİŞ

Felsefe tarihi boyunca birçok filozofun ilgi konusu olan yaratıcının varlığının ispatlanması meselesi hem Yahudi hem Hristiyan hem de Müslüman âlimlerinin ilgi duydukları bir meseledir. Özellikle İslam felsefesinde ve kelam ilminde bu konu üzerinde yoğun olarak durulmuştur. Bu konuda ileri sürülen kanıtların en önemlilerinden biri âlemdeki düzen, denge, uyum, ölçülülük, gaye gibi kavramlardan yola çıkarak yaratıcının varlığını ispatlamaya çalışan gaye ve nizam delilidir.

Gaye ve nizam delili, âlemin yaradılışındaki güzellik, ahenk ve düzenden hareketle her şeyin bir gayeye göre yaratılmış olduğunu anlayıp yaratıcıya yönelme esası üzerine kurulmuştur.

“Gaye ve nizam delili, yaratılmış olan varlıkta görülen kasıt, gaye, düzenlilik ve hikmete dayanarak Allah'ın varlığını ispat etme metodudur. Delilin tarihi Sokrat'a (m.ö. 470/399) kadar dayanmaktadır. Eflâtun ve Aristo'dan Kant, Saint Augustinus (ö. 430), Saint Thomas (ö. 1274), Newton (ö. 1727) ve Berkley'e (ö. 1753) kadar birçok filozof bu delile ilgi göstermiştir. Kur'an'ın birçok ayetinde Allah'ın yarattığı mahlûkattaki hikmet, gaye ve nizama dikkat çekilmesi ve bu yolla Allah'ın varlığının ortaya konulması İslam düşünce geleneğinde bütün düşünürlerin doğrudan ya da dolaylı olarak bu delillendirme yöntemini kullanmasına sebep olmuştur. Herkese hitap edebilen ve anlaşılması oldukça kolay olan gaye ve nizam delili, hikmet, inayet, ihtira, ibda', gaiyyet delili gibi çeşitli kavramlarla da anılmıştır” (Eryiğit, 2021: 381).

Bazı ince farklılıklarla birbirinden ayrılan bu kavramlar çoğunlukla aynı manayı karşılayacak şekilde kullanılmıştır. İnsan ve kâinatın birbiriyle ahenkli oluşu yani evrendeki her şeyin insanın ihtiyaçlarına uygun olması inayet delilini ifade eder. İnsan ve âlem arasındaki bu ahenk ve uygunluk akıl ve irade sahibi bir failin tasarımı gerektirmekte, hayatı icad ve onu ihsan eden bir varlığın olmasını zorunlu kılmaktadır. Bütün bu varlıkların bir yaratıcısının olmasının ifadesi de ihtiradır. Örneksiz olarak yaratma ibda ile karşılanırken, varlıkların düzeninin belirli bir gayeye yönelik olduğu, âlemde abes ve rastlantıdan söz edilemeyeceği gaiyyetle açıklanır.

Kâinattaki bütün varlıkların çok güzel ve mükemmel bir surette yaratılması, hiçbir şeyin tesadüfen, abes ve boşu boşuna olmaması, her şeyin bir sebebinin, faydasının ve maksadının oluşu insanın varlıklardaki gaye ve nizamı fark edip onları mükemmel şekilde yaratan Allah'ı tanıması içindir.

“Hikmet, takdir ve itkan delili olarak da adlandırılan bu delil, kâinatın yapısında bir düzen ve bilinçli tasarımın bulunduğunu ifade eder... Bu delil, tabiatta fevkalade hassas ve zarif bir nizamın hakim olduğu, bunun kendiliğinden veya bilinçsiz madde vasıtasıyla meydana gelemeyeceği, aksine yüce vasıflara sahip tabiatüstü bir varlığın yaratması ve devam ettirmesiyle mümkün olabileceği esasına dayanır” (Topaloğlu, 2012: 150).

Canlıların ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için güneşin doğması ve dinlenebilmeleri için batması, uzayın belli bir plan ve oranının olması, gece ve gündüzün değişimiyle dört mevsimin oluşması, bu sayede üzerindeki canlı ve bitki çeşitlerinin sayısız faydalar edinmesi, insanların fazla ihtiyaç duymalarından dolayı dört asıl maddenin diğerlerine nazaran daha ziyade bulunması, organların yeteneklerine uygun şekilde planlanması, duyu organları ve duyumsanan nesnelere arasındaki ilişki gibi birçok husus varlıklar için faydalı ve güzel olanı bilen bir takdir sahibinin ve hikmet sahibi bir güç yetirenin varlığına işaret eder. Âlemdeki ölçülü ve hikmetli yaratılış için tabiatın bilgisi ve gücü yoktur. Bütün bu fiiller büyük bir yaratıcıya ait olup tabiat onun koyduğu kanunlardan ibarettir. Yaratma bu kanunlara göre gerçekleşir (Alpyağıl, 2021: 118-121).

Belirli bir gayeye müteveccih olarak tasarlanan kâinat, tabiatın eseri olamayacağı gibi bütün bu varlıklar kendi kendilerine de vücuda gelmiş olamazlar. Varlıklar arasındaki düzen ve uyum her şeyi bilen ve her şeyi yapmaya gücü yeten irade sahibi bir yaratıcının varlığını zorunlu kılar.

“Varlıklarda görülen bu düzen ya da kâinattaki düzenin varlığına işaret eden belirtiler, muayyen bir gayeye hizmet etmekte, kâinattaki yaşamın sürmesini sağlamaktadır. Ne düzen ne de gaye kendi başına ortaya çıkamaz. Varlıklar, kendi kendilerine bir düzen ve gaye seçme olanağına sahip değildirler. Çeşitli varlık seviyesinde bulunan varlıkların, ne müstakil olarak ne de tesadüfen bir araya gelmeleri, bir takım alt sistemler oluşturmaları ve sonuç olarak kâinat gibi adeta organik bir bütün oluşturmaları olanaksızdır. Bu durumda kâinata bu nizam ve gayeyi veren ilim, kudret, irade ve inayet sahibi bir varlığın bulunması gerekir” (Gökalp, 2006: 71).

Diğer delillere nazaran gaye ve nizam delilinin kullanım alanının daha geniş olmasında Kuran-ı Kerim'de en çok kullanılan delil olması, her kesimden insana hitap etmesi, hudus ve imkân delillerinde olduğu gibi felsefi izahlara ihtiyaç duymaması, malzemesini duyular âleminden alması gibi sebepler etkili olmuştur. Kâinatı dolduran varlıklarda herkesin görüp sezebileceği hikmetler bulunduğundan bu delilden sıkça faydalanılmış, delilin kolay anlaşılır ve pratik olması divan şairlerinin de bu delile yönelmesini sağlamıştır... Gaye ve nizam delilinin temelinde "zıtlıklar" bulunmaktadır. Varlıklardaki güzellik-çirkinlik, küçüklük-büyükçülük, değer-kıymetsizlik, sıcaklık soğukluk, iyilik-kötülük gibi zıtlıkların mukayesesi yoluyla kâinattaki nizam ve eşyanın hikmeti, gayesi sorgulanır. Bu delil kapsamında varlık üzerine genel değerlendirmeler yapılabildiği gibi, insan bedeninin biyolojik yapısı, astronomik düzen, hayvanların ve bitkilerin yaratılışındaki hikmet ve düzen, zıtlar arasındaki uyum vb. pek çok konu ele alınır (Gökalp, 2006: 72-73).

Kolay anlaşılır olmasından dolayı klasik şairlerin sıkça başvurdukları gaye ve nizam delili, daha ziyade tevhidlerde işlenir. Bu kanıtın en bariz şekilde görüldüğü tevhid örneklerinden biri 17. Yüzyıl şairlerinden Nâbî'nin Silahdar İbrahim Paşa'ya takdim ettiği kasidedir. Klasik Türk Edebiyatında hikemî şiir anlayışının temsilcisi olarak kabul edilen Nâbî, şiirlerinde düşünmeye ve düşündürmeye ağırlık veren, hayata ve hadiselerle ibret nazarıyla bakıp mana çıkarmaya çalışan bir şahsiyettir. Dünyanın alayışına iltifat etmeyen şair, eşyanın ardındaki sır ve hikmeti araştıran bir yapıya sahiptir. Hayatı yaratıcıyla irtibatlı bir şekilde yorumlar. Divanının ilk manzumesi olan ünlü tevhidi, şairin düşünce dünyasını yansıtmaya açısından önemlidir.

Tevhidin Gaye ve Nizam Delili Işığında İncelenmesi

Nâbî Divanı'nın ilk manzumesi olan tevhid, 101 beyitten oluşur. Aruzun mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün kalıbıyla kaleme alınan şiir, kaside nazım şekliyle yazılmıştır. Kasidede Allah'ı medhetme ve O'na hamd etme duygusu hakimdir. Tevhidde kanıtlayıcı anlatım tekniğinin etkisi bariz bir şekilde görülür. Şair kaside boyunca Allah'ın varlığına ve birliğine dair akli delilleri sıralayarak okuyucuyu düşündürmeye, inandırmaya ve ikna etmeye çalışır fakat bunu şiirin edebî yönünün önüne geçirmez. Şiir dilinin imkânları içerisinde duygu ve sezgiyi öne çıkararak fikirlerinin kabul görmesi için uğraşır.

Kesretten vahdete, zahirden batına, görünenden gizli olana, çokluktan birliğe, afaktan enfüse, mecazdan hakikate, beşeriyetten rububiyete, cesetten ruha bir seyrin izlendiği kasideye gaye ve nizam delilinin ne şekilde yansıdığına anlaşılabilmesi için öncelikle kesret âleminin ne olduğunun izah edilmesi gerekir. Çünkü bütün bu geçişler kesret âlemi vasıtasıyla gerçekleşir. "Kesret, çokluk, bolluk anlamında bir kelime olup, tasavvufta, vahdetin zıddıdır. Âlem ise kâinatı, yani tüm yaratılmışları kapsar. Tasavvufta çok çeşitli âlem kavramları ve tarifleri vardır. Kesret âlemi, içinde dünya âleminin de bulunduğu mevcûdat, mahlûkat, şehâdet ve mülk âlemlerinin tamamını içine alan çokluk âlemidir" (Kadioğlu, 2008: 155). Tasavvuf erbabı, kesrette vahdeti görme yeteneğine sahip olduklarından bu çokluk âlemini Allah'ın varlığının çeşitli tezahürleri olarak görmüşlerdir. Varlık âleminde görünen düzen ve ölçü Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatıdır.

Tevhidin ilk beyti, klasik edebiyatın üzerinde sıkça durulan ve çok söz söylenen meselelerinden olan lafız mana birlikteliğinden hareketle kaleme alınmıştır. Kesret âleminin yaratıcıya ait manaları gösteren bir lafız olarak tasarlandığı beyitte cisim ruh ilişkisinden de istifade edilmiştir. Bedenin ruhla değer kazanması gibi lafız da mana ile bir değer ifade eder. Beden insan ruhunu, lafız da manayı kuşatmaktadır. Birbirini bütünleyen bu unsurlar, bir yönüyle de birbirlerine tamamen zıttır. Cisim insanın görünür, ruh ise görünmeyen gizli yönüdür. Mananın ruhu da lafzın varlığıyla görünmektedir. Lafız mana, cisim ruh birlikteliği üzerine inşa edilen beyitte şair, şekil ve mana divanını şaşılacak kadar güzel süsleyen, mananın özünü sözün varlığıyla ortaya koyan Allah'ın yüceliği karşısındaki hayretini dile getirir. Kâinatı gerek şekil gerekse mana bakımından mükemmel surette yazılmış bir divana benzetir. Divandaki sözlerin manaları ortaya koyması gibi kâinattaki her bir varlık da düşünenler için birçok anlam ifade eder. Bu kadar harika şekilde tertip edilmiş bir divan, okuyanı hayrette bırakmakla kalmayıp onu kimin yazdığını araştırmaya teşvik eder:

Ta'âlallâh zihî dîvân-tırâz-ı sûret ü ma'nâ

Ki cism-i lafz ile rûh-ı me'âli eylemiş peydâ¹ (1)

Şair, bir sonraki beyti de birbirine zıt olmanın yanı sıra birbirini bütünleyici iki kavram olan suret ve mana ilişkisi üzerine kurar. Hakikat pazarının kaftan diken terzisi, mananın boyunu terkip elbisesiyle ne güzel ayağa kaldırmış diyerek Allah'ın her şeyi ölçülü bir biçimde yaratmasını dile getirir. Ustaca dikilmiş bir elbisenin giyineni güzel göstermesi gibi yaratıcının her şeye manasına uygun suret vermesi de onlardaki derin manaların anlaşılmasını

¹ Çalışmada tevhidin tamamına yer verilmemiş, özellikle gaye ve nizam delilini en bariz yansıttığını düşündüğümüz beyitler seçilmiştir. Beyit örnekleri Ali Fuat Bilkan'ın hazırladığı "Nâbî Dîvânı I" adlı eserden alınmıştır. Beyitlerin yanında yer alan parantez içerisindeki sayılar, beyit numaralarını göstermektedir.

sağlar. Varlıkların her birine kabiliyetlerine uygun ceset giydirilmesi boşu boşuna olmayıp şuurlu ve hikmetli iş gören bir yaratıcının varlığının delilidir:

Zihî hayyât-ı hil'at-dûz-ı bâzâr-ı hakikat kim

Kad-i ma'nâyı itmiş câme-i terkîb ile ber-pâ (2)

Zıt unsurların mukayesesinden faydalanmaya devam eden Nâbî, muhatabını güneş ay, gece gündüz gibi çokluk âlemine ait varlıklar üzerine düşündürerek kâinattaki hikmetli yaradılışı göstermeye çalışır. Aşağıdaki beyitte Allah'ın gökyüzünün yapraklarına güneş ve aydan mühre çekip gece ve gündüz yazılarından yaratma nüshası yazdığı dile getirilir. Eskiden kâğıtların mühreyle parlatılması gibi gökyüzü de gündüz güneş, gece ise ay vasıtasıyla parlaklık kazanmaktadır. Gündüz yazılan yazılar güneşin etrafı aydınlatmasıyla kâinatta görünen her şey, gece yazılan yazılarsa yıldızlar ve diğer bütün gök cisimleridir. Burada kâinat insanların okuması için yaratılan parlak bir kitap suretinde tasavvur edilmiştir. Bu kitaptaki yazılar okuyana kitabı yazan zatı tanıtacaktır:

Olup hurşid ü mehden mühre-keş evrâk-ı eflâke

Hutût-ı rûz u şebden nüsha-i sun' eylemiş inşâ (3)

Bakara suresinin 187. ayetinde olduğu gibi gece ve gündüzün siyah ve beyaz iki ipe benzetildiği aşağıdaki beyitte kâinatın nizam koyucusunun varlıkların birbirine zıt cüzlerine düzen verip (yakıcı olan oksijen ve yanıcı olan hidrojenin birleşmesinden onları söndürücü nitelikte olan suyun yaratılması gibi) ona iki renk iplikten yani gece ve gündüzden şiraze diktığı ifade edilir. Birbirine zıt birçok unsurun bir arada tutulduğu kâinat kitabının sayfaları gece ve gündüz ipliği birbirine bağlanmıştır. Kitap sayfalarının dağılmaması için şirazeyle birbirine bağlanarak bakileştirilmesi gibi yirmi dört saatlik zaman dilimi de gece ve gündüz vasıtasıyla birbirine bağlanarak dağılmaktan kurtulmuş, bu şekilde daimi kılınmıştır:

Virüp tertîb eczâ-yı muhâlif-gûne-i kevne

Dü-reng e târdan dikmiş ana şîrâze-i ibkâ (5)

Aşağıdaki beyitte dünyanın keyfiyetleri birbirine zıt olan dört unsurdan meydana getirilmesi, celal ve cemal tecellileriyle ilişkilendirilmiştir. "Mutasavvıflar Allah'ın isim ve sıfatlarını celâl ve cemâl olmak üzere ikiye ayırır ve iki türlü zuhûr ve tecelliden bahsederler. Allah'ın kahr ve gazabına delâlet eden isim ve sıfatlarını celâl, lutuf ve rızâsına delâlet eden isim ve sıfatlarını da cemâl tabiriyle ifade ederler" (Uludağ, 1993a: 240) . "İlk zuhuru itibarıyla celâle de cemâl denir. Bu yüzden celâlsiz cemâl, cemâlsiz celâl yoktur" (Uludağ, 1993b: 296). Kâinatta zahiren birbirine muhalif görünen fakat aynı kaynak ve özden gelen bu iki tecelli iç içedir. Allah'ın cemâl ve celâl tecellilerine dikkat çekilen bu beyitte O'nun lütuf ve kahrını karıştırarak büyük bir padişah sarayı kurduğu ve orada zıtları birbiriyle uyuşturarak bu sarayın adını dünya koyduğu dile getirilir. Şair burada, Allah'ın bu unsurları tam bir uyum içerisinde bir arada tutabilmesi karşısında duyduğu şaşkınlığı dile getirerek okuyucuyu düşündürmek istemiştir:

Kurup bir bârgâh-ı sun' lutf u kahrden memzûc

Virüp ezdâda amîziş komiş nâmın anuñ dünyâ (6)

Aşağıdaki beyitte, Allah'ın zâtî yönünü temsil eden ulûhiyetinin ve yaratılmışlara yönelik fiilî tecellilerine işaret eden rububiyetinin harikaları karşısında duyulan şaşkınlık dile getirilmiştir. Ulûhiyet, Allah'ın kâinattaki tasarruf ve hâkimiyeti ile her şeyi kendisine ibadet ve itaat ettirmesi anlamına gelmektedir. Rububiyet ise, Cenab-ı Hakk'ın her zaman, her yerde ve her mahlûka, muhtaç olduğu şeyleri vermesi, onları terbiye ve tedbir etmesi ile birlikte malikiyet ve besleyicilik keyfiyetini ifade eder (Yeğin, 1989: 742/587). Beyitte O'nun eserlerinin şehrinde her şeyin yerli yerinde olduğu, bir zerrenin bile yersiz ve uyumsuz olmadığı ifade edilir:

Zihî zât-ı Ulûhiyyet mühim-sâz-ı rubûbiyyet
Ki şehristân-ı sun'ında degül bir zerre nâ-ber-câ (10)

Şair, şiirin devamında varlık yokluk tezadından istifade ile Allah'ın yoktan var etmesinin ihtşamı karşısında duyduğu hayreti dile getirir. İlkın hiçbir şeyin varlık sahasına çıkmadığı, henüz yaratılmadığı yokluk âlemini ifade için kullanılan ama teriminden faydalanarak Allah'ın yokluğun renksizliğinden, binlerce renkli yüz, binlerce gören göz vücuda getiren muhteşem bir yaratıcı olduğunu ifade eder. Sonrasında kelam ilminin temel konularından olan vacib ve mümkün kavramlarını iç içe ve birbirini açıklar şekilde kullanarak Allah'ın yaratıcılığını varlık yokluk tezadı içerisinde açıklamaya devam eder. Allah için vacib, O'nun dışındaki bütün varlıkları ifade için de mümkün kelimesini seçer. Mümkün, Allah'tan başka her şeyin var ya da yok olmasının müsavi olduğunu ifade ederken vacib ise Allah'ın varlığının zorunluluğunu ve gerekliliğini ifade eder. Mümkün olan varlıklar kendi kendilerine var olamayacağından onların yokluktan varlığa çıkması mutlak bir irade sahibini gerekli kılar. O da vücudu zaruri olan Allah'tır. Allah yokluğun renksizliğinden, binlerce renkli yüz, binlerce gören göz vücuda getiren muhteşem bir yaratıcıdır. Zatının icabı başka bir varlığa muhtaç olmayan, varlığı ezelf ve ebedî olarak devam eden Allah, ölü hükmünde olan varlık âlemini rahmetinin mükemmelliği ile diriltip var etmiştir. Nâbî, Allah'ın yoktan bu kadar güzellikler vücuda getirmesine dikkat çekerek bundaki gayeyi muhataplarına sezdirmeyi amaçlar:

Zihî Mübdi' ki bî-reng-i 'amâdan eylemiş tasvîr
Hezârân çihre-i rengîn hezârân dîde-i bînâ (11)

Zihî Vâcib ki itmiş mümkünüñ icâdını icâb
Kemâl-i rahmetinden eylemiş ma'dûm iken ihyâ (12)

Manzumeyi büyük oranda zıtlıklar üzerine kuran şair, aşağıdaki beyitlerde de varlık yokluk tezadından faydalanmaya devam eder. Allah'ın ne güzel bir rızık verici ve güzellikleri açıcı olduğuna değinir. Şair, okuyucuyu yoktan leziz nimetler halk eden yaratıcıya dair düşündürmek ister. Allah, yarattıklarına yokluk heybesinden binlerce tatlı yiyecek, binlerce lezzetli nimet bağışlayandır. Yaprak örtüsüne sarılmış binlerce iştah açıcı meyveyi gizlilik dallarından ortaya koyandır:

Zihî Râzık ki enbân-ı 'ademden itmede ihsân
Hezârân tûşe-i şîrîn hezârân ni'met-i ahlâ (14)

Zihî Fâtih ki agsân-ı hafâdan itmede ibrâz
Nikâb-ı berge pîçîde hezârân mîve-i eşhâ (15)

Bârî ismi üzerinden Allah'ın varlığı ve birliğinin okuyucuya gösterilmek istendiği aşağıdaki beyitte O'nun bütün varlıkları takdir ettiği şekle uygun yaratarak varlık âlemine çıkarması övülür. Bârî, Allah'ın bir kalıptan döker gibi düzgün, tertipli ve güzel yarattığını, aza ve cihazatları birbirine mütenasip ve kâinattaki umumi nizama ve gayelere uygun ve münasebettar olarak halk ettiğini ifade eden ismidir (Yeğin, 1989: 51). Kâinatın ilahi sanat ve hikmetle yüklü bir ev olarak tasarlandığı beyitte her bir varlık ölçülü ve intizamlı birer güzele teşbih edilmiştir:

Zihî Bârî ki hikmet-hâne-i sun'ında halk eyler
Hezârân dilber-i mevzûn hezârân duhter-i hasnâ (16)

Allah'ın esmasının sena edildiği beyitler silsilesinin devamında O'nun Sâni oluşu yani sanatkârca yapması, sanat eseri olarak meydana getirmesinden hareketle kâinattaki gaye ve nizama işaret edilir. Nasıl bir sanatkâr sanatının güzelliğini göstermek için eser ortaya koyarsa Allah da kendi sanatının mükemmelliğini halka göstermek için sanat eseri mahiyetindeki bu kâinatı halk etmiştir. Değersiz görünen dut yaprağı ve pis kokan ipek böceğinden hükümdarların övünerek giydikleri ipek elbiselerin kumaşlarını yapabilmek ancak Allah'a mahsustur:

Zihî Sâni'ki eyler berg-i tut u kirm-i bed-bûdan
Libâs-ı iftihâr-ı şehriyârân atlas u dîbâ (17)

Gizli bir hazine olan ve bilinmeyi dileyen Allah, kudretinin sonsuzluğunu göstermek ister. Şair, maksadını anlatmak için zıtlardan yararlanmaya devam eder. Allah'ın kudretinin sonsuzluğu ve bu sonsuz kudret içerisindeki inceliğe dikkat çekilen aşağıdaki beyitte O'nun rengârenk cevherleri siyah bir topraktan icat ettiği ifade edilir. Beyaz gümüş, sarı altın, yeşil zümrüt ve kırmızı yakut gibi madenlerin kaynağı siyah renkli topraktır. Bütün bu rengârenk madenleri siyah bir maddeden vücuda getirmek ancak Allah'ın nihayetsiz kudretiyle mümkündür:

Zihî Kâdir ki hâk-i tîre-tıynetden ider îcâd
Sefîd ü zerd ma'den sebz ü surhin cevher-i garrâ (18)

Yukarıda sıralanan tüm isimlerde olduğu gibi şair burada da şaşkınlığını dile getirmeye devam eder. Şairi şaşkına çeviren Allah'ın Âdil ismidir. Allah'ın adaleti o kadar güzeldir ki tezatlar arasındaki muvazeneyi en mükemmel şekilde sağlar. Çarşıya benzetilen dört mevsimde kış ve yaz, iki gözlü bir terazi hizmetini görür. Çarşıda alışveriş imajının geliştirildiği beyitte sıcak ve soğğun teraziyle ölçülmüş gibi dengeli olarak dağıtılmasına vurgu yapılmıştır:

Zihî 'Âdil ki eyler çâr-sûy-i çâr faslında
Terâzû-yı dü-keffe hidmetin sermâ ile germâ (19)

Şiirin başlangıcında kâinatı manalı bir divana benzeten şair, burada onu içerisinde hakikatlerin yazılı olduğu hikmet yüklü bir kitaba teşbih eder. Kitap nasıl karşıdakine bir şeyler anlatmak için yazılırsa kâinat kitabı da kendisini vücuda getiren yaratıcıyı tanıtmak için bu kadar hikmetlerle dolu olarak yazılmıştır. Derin manalar ihtiva eden kitapların anlaşılmasının güç olması gibi eşyanın aslının ve esasının anlatıldığı kâinat kitabının anlaşılması da oldukça zordur. Bunu başaranlar takdire şayandır:

Bu 'âlem bir kitâb-ı hikmet-endûz-ı hakâyıkdur

Me'âlin her kim istihrâc iderse âferîn bâdâ' (56)

Beytin devamında şair, hikmetle karışık bir iş yerine benzettiği bu dünyayı Allah'ın şaşılacak bir surette düzenlediğine, en ufak bir sanatını anlayınca kadar bile gencin ihtiyar olacağına dikkat çeker:

'Aceb vaz' eylemiş bu kârgâh-ı hikmet-âmîzi

Ki kemter sun'ını derk eyleyince pîr olur bürnâ (57)

Mutasavvıflar eşyanın hakikatine vakıf olduklarından âlemi Allah'ın isim, sıfat ve fiillerinin tecelligahı olarak görürler. Allah'ın eseri olan bu âlem vasıtasıyla insanın O'nu tanıdığını düşünürler. Dünyanın hem görünen yüzünün hem de gizli olan yüzünün onu vücuda getiren yaratıcının isimlerinin yansımasından ibaret olduğunun dile getirildiği aşağıdaki beyitte, bunu ancak hakikati görenlerin anlayabileceği ifade edilir:

Hakikat-bîn olanlar fehm iderler oldugın ancak

Cihân-ı zâhir ü bâtın hükûmet-hâne-i esmâ (58)

Yüksek alçak, büyük küçük tezadı üzerine inşa edilen aşağıdaki beyitte kâinatın yaratılışındaki muazzam dengeye, unsurları arasındaki bağlılığa dikkat çekilir. Âlemdeki büyük ve küçük her şeyin birbiriyle irtibat halinde olması, en yüksekinin de en alçağının da birbirine muhtaç oluşu üzerine okuyucuyu düşündürölmek istenir:

Bülend ü pest-i 'âlem birbiriyle irtibât itmiş

Biribirisine muhtâcdur a'lâ ile ednâ (67)

Yukarıdaki beyitte varlıklar arasındaki irtibatın önemine dikkat çeken şair, devamındaki beyitlerde büyük olanlardan başlayarak örneklendirme yoluna gider. Güneşin yörüngesinden çıkması durumunda dünyanın düzeni altüst olacak ve yaşamın devam etmesi imkânsız bir hal alacaktır:

Medârından terakkî yâ tenezzül eylese hurşîd

Olurdu âfiyet iksîr ü sıhhat hem-per-i 'ankâ (68)

Dört mevsim haddini tecavüz ettiği takdirde âlemin düzeni bozulacak, her yer karmakarışık olacaktır:

Fusûl-i erba'a itse tecâvüz hadd-i pergârin

Nizâm-ı mümkinâta ihtilâl eylerdi isti'lâ (69)

Gece ve gündüzün sürelerinde öyle bir denge hâkimdir ki şayet gece ya da gündüzün herhangi birinde bir fazlalık olursa kâinatın hayatı fesada uğrayacaktır:

Eger leyl ü nehâr âmed-şudında geçse mikdârın

Hayât-ı kâ'inâta fâsîdât eylerdi istîlâ (70)

Şair; hava, su, ateş ve toprağın tamamen Allah'ın ihsanı olduğunu düşündürmek ister. Varlıkların yaşamının devamı için elzem olan bu unsurların Allah'ın rahmetinin tecellisi olarak ortaya çıktığını, aksi halde dünya ve içindekilerin varlıklarını devam ettirebilmelerinin mümkün olmadığını ifade eder:

Hevâ-yı rûh-bahşâ itmeyeydi cilve-i rahmet

Olurdu halk-ı 'âlem yek-nefesde cümle nâ-peydâ (71)

Olaydı pâ-keşîde âb reftârı dil-ârâdan

İderdi sûz-ı sîne teşnegânun sıhhatin yağmâ (72)

Birûn olmazsa âteş haclegâh-ı seng ü âhenden

Olur efsürde-i ta'tîl ni'met-hâne-i uzmâ (73)

Eger hâk-ı siyeh bast eylemezse hân-ı ihsânı

Olur kâr-ı şikem-hârân-ı 'âlem âh ü vâ-veylâ (74)

Aşağıdaki beyitlerde birbirine zıt unsurları çağrıştıran kavramların kullanılması suretiyle basit gibi görülen varlıkların hayat için ne kadar lüzumlu olduğuna dikkat çekilir. Hiç değer görmeyen buğday tanesinin bulunmaması, hakir görülen öküzün hizmet etmemesi ya da bulutun yağmur getirmemesi durumunda hayatın bekasından söz edilemeyeceğine değinilir:

Kemîne gendüm-i kem-kadr nâ-yâb olsa 'âlemden

N'olurdu zîb-i hân-ı şehryârân-ı cihân-ârâ (75)

Eger gâv-ı hakîr olmasa gerden-dâde-i hidmet

Olurdu hâl-i magrûrân-ı 'âlem müşrif-i ifnâ (76)

Sehâb-ı rahmet-i Hak gevher-efşân olmasa yek-çend

Olurdu halk-ı 'âlem kâse-gerd-i dest-i istiskâ (77)

İnsanın yaratılışındaki muvazeneye de değinen şair, Allah'ın insan bedenine beş hissi yerleştirip bunların her birine uygun kabiliyet ihsan ettiğini ifade eder:

Meşâ'ir vaz' idüp terkîb-i cism nev'-i insânda

Yed-i her digere itmiş münâsib âletin i'tâ (59)

Allah insan beynini tasvir gücünün sarayı yapmış ve o yüce sarayda hayal padişahını oturtmuştur. Dünya ve din binasına düzen vermek için dile konuşma, kulağa da işitme kabiliyeti vermiştir. Seyretme zevkine hizmet etmesi için gözü vazifelendirmiş, güzelliği ve gözü birbirine hayran etmiştir. Ayrıca yumuşaklığı ve sertliği anlamayı dokunma duyusuna, koklamayı burna, tat almayı da ağza ihsan etmiştir. Kısaca âlemdeki bütün güzelliklerden istifade edebileceği kabiliyetler insana verilmiştir:

Dimâğı eyleyüp halvet-serâ-yı kuvvet-i tasvîr

O 'âlî kasrda şâh-ı hayâli eylemiş îvâ (60)

Binâ-yı intizâm-ı dîn ü dünyâyâ idüp âlet

Zebâna nutk virmiş gûşa virmiş kuvvet-i isgâ (62)

İdüp çeşme havâle hidmet-i zevk-i temâşâyı

Cemâl u çeşmi itmiş birbirine vâlih ü şeydâ (63)

İdüp nerm u dürüşti lâmise bî-çâreye ta'yîn

Meşâmı bûya vakf itmiş mezâka lezzeti ihdâ (64)

Allah'ın ilmi ve sanatı karşısındaki hayranlığını dile getiren şair, O'nun sanat harikalarını idrak etmede insan aklının aciz kaldığını, gönlünse şaşkınlık içerisinde olduğunu ifade eder:

Hired derkinde 'âciz sun'unun fehminde dil hayrân

Ta'âlallâh zihî Sâni' ta'âlallâh zihî dâna (66)

Allah'ın ihsan ettiği nimetlerin çokluğunun inkâr edilemeyecek düzeyde olduğuna dikkat çeken Nâbî, bunu inkar edenin ya deli ya çocuk ya da kör olduğunu ifade eder:

Degül lutfi hüdâvend-i kerîmün kâbil-i inkâr

Meger inkâr iden mecnûn ola yâ tıfl yâ a'mâ (83)

Kerîmâ câhilân-ı ni'metüz mümkin midür bizden

Bu denlü ni'metün itmek hukûk-ı şükri ni'ffâ (87)

SONUÇ

İyi bir eğitim alan ve tasavvufi terbiyeden geçen Nâbî'nin felsefi derinliğe sahip olmanın yanı sıra kelam ilminin konularına vakıf olduğu görülmektedir. Tevhidin genelinde gaye ve nizam delilinin izine rastlanmıştır. Allah'ın varlığının akli yöntemlerle ispatı sayılan bu delilin bir kanıt gibi sunulmaktan ziyade edebî bir forma bürünerek beyitlere yansıdığı görülür. Nâbî, kasidenin genelinde birbirine zıt unsurların mukayesesi yoluyla kâinattaki gaye ve nizamı gösterme yoluna gitmiştir. Şair şiir boyunca kâinattaki nizam, düzen, ölçülü oluş, uyum ve güzellik karşısındaki hayret ve şaşkınlığını dile getirmiştir. Varlıklardaki oran ve uyuma dikkat çekmiş, her şeyin olması gereken ölçüde ve en güzel şekilde yaratılması, âlemde gereksiz ve abes hiçbir şeyin olmaması, bütün varlıkların yerli yerinde olması, gece ve gündüz, yaz ve kış gibi birbirine zıt unsurların uyum içerisinde vazife yapmaları gibi birçok delili edebî bir neşve içerisinde sıralamıştır. Şair, şiir dilinin gerekliliklerinden dolayı ilmî kaideler çerçevesinde bir ispatlama yoluna gitmemişse de bütün bunları ifade etmesinden maksat Allah'ın varlığını, birliğini, mükemmelliğini, kudretinin sonsuzluğunu ortaya koyabilmektir. Çünkü âlemin bu kadar güzel ve düzenli yaratılmış olması, yaratılan her şeyde hikmetlerin gözetilmesi bir yaratıcının varlığını açıkça gösterir. Mutlak güzel ve mükemmel olan Allah'ın eseri olan âlem de mükemmeldir.

Kelam ilminin araştırma sahasına giren mevzuların tevhid beyitlerinde edebi bir form içerisinde sunulması, klasik şiirin beslendiği kaynakları göstermesi açısından da önemlidir. Nâbî gibi birçok klasik şair, şiirlerinde bu konulara yer vermektedir. Ayrıca şiirin geneline hâkim olan tabiat karşısındaki dikkat ve hayret gerek dönemin gerekse bir fert olarak şairin hayat telakkisini ortaya koyması bakımından önem arz eder.

KAYNAKÇA

- Alpyağıl, Recep (2012). *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Alpyağıl, Recep (2021). *Din Felsefesi Dersleri İçin Yardımcı Kitap*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, Mehmet (2012). *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat (1997). *Nâbî Dîvânı I*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Büyükağaççı, Ayşe (2019). *Modern Çağda Gaye ve Nizam Delili ile İsbat-ı Vacib*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Doğan, Muhammet Nur (2020). "Lafız Mana İlişkisi Bağlamında Klasik Türk Şiirinin Poetikası". *Divan Toplantıları*. Harmancı Esat vd. Kocaeli: İKSAD, 89-97.
- Eryiğit, Adem (2021). "Kadîm Kozmolojik Deliller Karşısında Kadim ve Modern Bir Delil Olarak Gaye ve Nizam Delili". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (27): 372-390.
- Gökalp, Haluk (2006). "İslam Felsefesinin ve Kelamının Divan Şiirine Yansımaları: Tevhid Kasidelerinde İsbat-ı Vacib". *Osmanlı Araştırmaları*. 27 (27): 47-81.
- Kadioğlu, İdris (2008). "Niyâzî-i Mısırî'nin Tevhîdindeki Tasavvufî kelime Örüntüsünün Yorumu ve Şiirin Tahlili". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (24): 152-170.
- Kaplan, Mahmut (2016). "Nâbî'nin Güzellik Anlayışı". *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi*. 3(63): 63-72.
- Kutluer, İlhan (1996). "Gâiyyet". *İslam Ansiklopedisi*. C 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 292-295.
- Özgökman, Fatih (2009). *Teleolojik Delil ve Evrim Teorisi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Pay, Metin (2014). *Teleolojik Kanıt Bağlamında Akıllı Tasarım Kuramı*. Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Şimşek, İsmail (2014). "Tanrının Varlığının Delili Olarak Güzellik Kanıtı". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (10): 68-84.
- Tarlan, Ali Nihad (2018). *Divan Edebiyatında Tevhidler ve Muamma*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Tezel, Ruveyda (2019). *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın "Metâlib-i Âliye" Adlı Eserinin Çeviri Yazısı ve Eserin Teleolojik Delil Bağlamında Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tokat, Latif (2018). *Din Felsefesi*. Ankara: Bilay Yayınları.
- Topaloğlu, Bekir (2012). *Allah'ın Varlığı*. Ankara: DİB Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (1993a). "Celal". *İslam Ansiklopedisi*, C 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 240.
- Uludağ, Süleyman (1993b). "Cemal". *İslam Ansiklopedisi*, C 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 296.
- Yeğin, Abdullah (1989). *İslamî, İlmî, Edebî, Felsefi Yeni Lugat*. Hizmet Vakfı Yayınları: İstanbul.